

RÁCZ ANITA, Etnonimák a régi magyar településnevekben Habituációs értekezés összefoglalója*

Debreceni Egyetem, Debrecen, 2014. 203 lap

Opponensek: A. MOLNÁR FERENC, KOROMPAY KLÁRA

A habituációs előadások időpontja: 2015. május 11.

1. A Kárpát-medencében való megtelepedés kérdésének tisztázásához, a terület későbbi etnikai viszonyainak a felderítéséhez a kulcsot a régészek és a történészek mellett a nyelvtudomány képviselői is a népnévi eredetű településnevek rétegének vizsgálatában vélték megtalálni (MELICH JÁNOS, KNEZSA ISTVÁN, BENKŐ LORÁND, KRISTÓ GYULA). Napjainkban az ómagyar kori településnevek kutatásának alapja jellemzően a területiség. Nagyon fontosnak tartom azonban a korai magyar névkincs más szempontú elemzését is: a helynevek egy jól körülhatárolható csoportjának teljes monografikus feldolgozása a cél. Ilyen szemléletű mű KÁZMÉR MIKLÓS A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század (Bp., 1970), illetve MEZŐ ANDRÁS A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század) (Bp., 1996) című könyve. Mindezt azért tartom nagy jelentőségűnek, mert a névtudományban bizonyos névfajtákra az idők során tett megállapításokat ma magától értetődően fogadjuk el, pedig bizonyos kutatási módszerek, elvek és talán alapfogalmak fölött is eljárt az idő. Mindezek megújításának igényével is, illetve a téma interdiszciplináris jellegének fokozott figyelembevételével és hangsúlyozásával időszerű az eddigi kutatási eredmények felülvizsgálata, kiegészítése és pontosítása.

2. Értekezésem négy fő fejezetből áll. Az első, A nép(név) fogalma című inkább elméleti jellegű, amelyben áttekintem a *nép* (*ethnosz*) és ezzel összefüggésben a *népnév* (*etnonima*) értelmezésének történelmi alakulását. Ezzel az volt a célom, hogy világossá tegyem, milyen szempontok alapján, milyen elgondolásokat figyelembe véve kerülhettek be a munkámba a végül számba vett lexémák. A fejezet középpontjában annak a kérdésnek a tisztázása áll, hogy mit értek a *nép*, illetve a *népnév* fogalmán. A történettudomány egy ideje már maga is foglalkozik annak a problémának a vizsgálatával, hogy a mai értelemben vett nép- és nemzetfogalom hogyan alakult ki, a történelem különböző korszakaiban hogyan formálódott, változott a jelentéstartalmuk. A 11. századra vonatkozóan a nép, pontosabban az *etnikum* fogalmát a mai felfogástól eltérően kell értelmeznünk. A fogalommeghatározásoknál döntőnek tekintett kritériumok alakulását, a mérőföldkönek tekinthető definíciókat fő vonalaikban az ókori gondolkodóktól (HÉRODOTOSZ, TACITUS, REGINO, ROGER BACON) egészen napjainkig végigkísérem (HÓMAN BÁLINT, REINHARD WENSKUS, SZÜCS JENŐ, RÓNA-TAS ANDRÁS, BÁLINT CSANÁD, SZABADOS GYÖRGY).

A rövid áttekintés tanulsága, hogy az etnikum mibenlétének kérdését megválaszolni nem könnyű feladat, ezzel összefüggésben pedig azt sem egyszerű eldönteni, hogy mi

---

* Az értekezés az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programjának keretében készült. Megjelenés: RÁCZ ANITA, Etnonimák a régi magyar településnevekben. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016. 196 lap.

tekinthető népnévnek, és mi nem. Mivel az én feladatom nem ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása kell, hogy legyen, munkám során azt az elvet érvényesítem, hogy a népnevek között csak azokat az etnonimákat tartom számon, amelyeket a vizsgált korszak magyar nyelvhasználói ismereteink szerint valóban használhattak különböző etnikumok megnevezésére, illetve bizonyíthatóan népek megnevezéseire.

3. A második, A népnevet tartalmazó településnevek a helynevek rendszerében című fő fejezetben mutatom be a magyar helynévrendszernek azt a rétegét, amelyben etnonimák szerepelnek névalkotó elemekként. Vázlatos képet rajzolok arról, hogyan ismerték fel e névréteg jelentőségét, milyen tudományos problémák megoldására igyekeztek e névcsoportot felhasználni. Ugyancsak itt ejtek szót annak a tudományos vizsgálati módszernek a körvonalazódásáról is, amelyet KRISTÓ nyomán ma történeti helynévtipológiának nevezünk, s amely bár napjainkban is megbízható alapját jelentheti a nevek tudományos vizsgálatának, mégis megérett az idő arra, hogy kiegészítsük, pontosítsuk. Dolgozatomban a konkrét névkincs elemzése mellett erre is kísérletet kívánok tenni. Az etnikumjelölő lexémákat tartalmazó településnevekben nyelvészeink a kezdetektől a nyelv azon elemeit látták, amelyekből számos tanulság vonható le a magyar nyelv állapota és változására vonatkozólag, a történészek pedig a magyarság korai életére, a településtörténetre, illetve a népességtörténetre vonatkozó ismereteket igyekeztek nyerni általuk. De a korai népnevet tartalmazó településnevek vajon valóban alkalmasak arra, hogy belőlük a Kárpát-medence korabeli etnikai összetételére következtessünk? A fejezetben (de lényegében az egész dolgozatban is) igyekszem ezt a kérdést is megválaszolni.

Mindezekén túl a népnévi eredetű településneveknek a lakosok etnikai hovatartozására vonatkozó forrásértéke egy újabb problémát is felvet: eldönthető-e egyértelműen, hogy a helynév csak a helybeli lakosoknak, vagy a település környezetének az etnikumára utalóan is ad-e információkat?

Egy terület népiségével kapcsolatos megállapításokhoz a nyelvészet hatókörén belül a helyneveken kívül esetleg a személynévek vizsgálati eredményei is hozzájárulhatnak. A dolgozattól azonban kiderül, hogy a személynévekből levont tanulságok önmagukban nem elégségesek az etnikai összetétel jellemzésére: a helynévi (településnévi, mikronévi) adatok és a történeti vizsgálatok eredményeinek figyelembevétele együtt vezetheti a kutatót helyes következtetésekre.

4. A Népnevek a régi magyar nyelvben és a helynevekben című harmadik fejezet annak a 37 népnek a vázlatos, a korabeli magyarság történelméhez kapcsolódó, számukra fontos történetét és elnevezésük etimológiáját mutatja be, amelyeknek magyar településnevekbeli megjelenését az ómagyar korból dokumentálni tudjuk. A vizsgálatba bevonható lexémák körének meghatározásakor világos nyelvi szempontot vettem figyelembe: kiindulópontom szerint csakis azok a népnévnek mondott nyelvi elemek tekinthetők valóban etnonimának (s így bekerülhettek a vizsgálati anyagba is), amelyekről bizonyítható, hogy a középkori magyarság már ismerte és használta őket, illetve amelyeket mai tudásunk szerint önálló lexémával fejeztek ki.

Korai írásos forrásaink a magyarság által ismert más népcsoportokat többnyire latin nyelven jelölik meg. Mellettük azonban az idők során megjelenik az egyes népcsoportok magyar elnevezése is, amelyek többnyire jövevényszavakként kerültek a nyelvünkbe. Ezek az etnonimák az ómagyar korban rendre előfordulnak a településnevek névalkotó

elemeiként, illetve a korabeli, úgynevezett egyelemű személy- és a később kialakuló családnevek rétegében is. A népnevek történetére közvetve a mai családnevekben való megjelenésükből is következtetni lehet: mivel a magyar családnevek nagy többsége a kései ómagyar korban alakult ki, joggal tehető fel, hogy azok a népnevek, amelyek valamilyen oknál fogva korán kivesztek a nyelvünkéből, vagy éppen csak később váltak elterjedté, a családnevek rétegében is gyérebben képviseltetik magukat, míg a kérdéses korszakban aktívan használt etnonimák ebben a tulajdonnévi csoportban is nagyobb számban lehetnek jelen.

A népnevek közép- és újmagyar kori történetéről egyre gazdagabb képet nyújt a fokozatosan kibontakozó magyar szótárirodalom. Két-, majd egynyelvű szótáraink forrásként való felhasználása értelemszerűen megkerülhetetlen egy ilyen természetű vizsgálatban, mivel e szócsoporthoz tartozó elemek jelentéséről, esetleges jelentésváltozásáról e szótárak megfelelő szócikkei adhatnak legpontosabb tájékoztatást. Az általam e dolgozatban felhasznált szótárak a szakirodalom által kiemelkedő jelentőségűnek ítélt munkák a XVII. századtól napjainkig: SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611), PÁPAI PÁRIZ FERENC (1708), KRESZNERICS FERENC (1831), CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS (1862–1874) és BALLAGI MÓR (1866–1873) szótára, illetve a Magyar értelmező kéziszótár (2003).

Az ómagyar kori településnevekben megjelenő etnonimák szemantikai tartalma a nyelvtörténet során eltérő módon alakulhatott. Léteznek olyanok, amelyek jelentése a korai időszakhoz képest nem változott. A jelentésváltozáson átment népnevek kapcsán vizsgálataim szerint ritkábban a jelentésbővülést (pl. *sváb*), gyakrabban azonban a jelentésszűkülést (pl. *kun*, *tót*, *német*, *olasz*) tapasztalhatjuk. Emellett előfordul a szemantikai tartalom módosulása is (pl. *orosz*). Tanulságos volt ugyanakkor azt is megvizsgálni, hogy mivel magyarázható bizonyos etnonimáknak a magyar nyelvhasználatból történt kivészése.

5. A dolgozat negyedik nagy egysége a munka terjedelmének mintegy a felét kitevő A népnévi eredetű településnevek névszerkezete című fejezet, amely az összegyűjtött névanyag komplex elemzését fogja egybe. A vizsgálat kiindulópontja a történeti tipológia szempontrendszerre, ám azt több ponton is kiegészítem, újabb szempontokkal gazdagítom. Így az általam megállapított névszerkezeti kategóriák mentén haladva, az egyes fő szerkezeti típusokat sorra véve vizsgálom meg a névtípusok kronológiai, névszerkezeti és névföldrajzi sajátosságait. A tanulságokat összevetem a korábbi kutatások eredményeivel, s ahol szükség és lehetőség van rá, kiegészítem, pontosítom, néhol akár cáfolum is őket.

A helynevek morfológiai felépítésének vizsgálatát a legkorábbi helynév-tipológiák is kiemelkedő jelentőségű szempontként kezelték. A disszertációban magam is felhasználtam a hagyományos tipológiai kategóriákat, de mellettük újabb szerkezeti csoportokat is elkülönítettem. Az általam megállapított **strukturális névtípusok**, amelyeket sorra véve elemzem is a névanyagot, a következők:

1. a népnév alapalakban szerepel település nevéként;
2. a népnév képzős alakban szerepel település nevéként;
3. a népnév települést jelentő földrajzi köznévvvel szerepel település nevéként;
4. a népnév jelzőként szerepel település nevéként;
- 4a. nincs névpárja,
- 4b. népnévi jelzős párja van,
- 4c. más, nem népnévi jelzős párja van;
5. a népnév nem települést jelentő földrajzi köznévvvel áll település nevéként.

Értekezésem fő fejezetének a belső struktúráját ezek a szerkezeti kategóriák határozzák meg. Minden típusnak megvizsgálom a kronológiai tulajdonságait, a belső nyelvi struktúráját, annak megváltozását (típusváltását), a névföldrajzi jellemzőjét, az előfordulási gyakoriságát, ezen túl létrejöttüknek vagy éppen egyes alakok hiányának az okára (pl. bizonyos etnonimák mellett bizonyos képzőmorfémák elmaradásának a magyarázatára) is rávilágítok.

A népnévi lexémát tartalmazó településnév-típus **kronológiai sajátosságait** megfigyelve láthatjuk, hogy etnonimák alkalmazásával a magyarság már a kezdetektől hozott létre településneveket, a számuk látványosan azonban csak a 13. századtól kezd emelkedni, és népszerűségük csúcsát a 14. század első felében érik el. Mindebben szerepe lehet természetesen az oklevelezési gyakorlat korai hiányának és későbbi fokozatos terjedésének, de a Kárpát-medence, a magyarság korai történetének is. A honfoglaláskor ide érkező magyarság egyrészt helyben is talált idegen népességet, másrészt velük is érkeztek egyéb népelemek. Majd a történelem során a legkülönbözőbb okokból történt betelepülések és betelepítések csak növelték az idegen etnikumú lakosság számát, s ez a körülmény a helynévadásban, így a településnév-adásban is nyomot hagyott.

Az egyes **névszerkezeti típusok előfordulási gyakoriságát** tekintve az utolsó, nem földrajzi köznévi utótagot tartalmazó struktúrától eltekintve nincs igazán jelentős különbség. A népnév az ómagyar korban legnagyobb arányban (28%) az alapalakjában szerepel településnevekben (1. típus). Az ide sorolható elnevezések egyaránt lehetnek egy- vagy kétrészesek is, hiszen adatainkból kitűnik, hogy az etnonima egyfelől minden névformáns nélkül is válhatott egyrészes településnévvé, másfelől azonban ezek az eredetileg egyrészes nevek az idők során jelzői előtaggal is kiegészülhetnek oly módon, hogy maguk a településnév második névrészében, a főtagban változatlan formában szerepelnek. Így jöttek létre az e kategória névegyedeinek számát gyarapító kétrészes elnevezések. Az ómagyar korban nincs olyan időszak, amikor ne alkalmazták volna ezt a névalkotási módot, de névegyedei a legnagyobb arányban a 14. század első felében idézhetők az oklevelekből. E mögött a névtípus mögött számbeli jelenlétüket tekintve nem sokkal maradnak el (24%) az olyan kétrészes elnevezések, amelyekben az első névrészbeli etnonimát egy települést jelentő földrajzi köznévi követi (3. típus). E struktúra népszerűsége időben a 14. századtól nő látványosan, s egészen a 15. század második feléig jelentős csoportként vannak jelen az etnonimákat tartalmazó településnevek sorában. Az alkalmazott településjelölő földrajzi köznevek közül leggyakrabban a *falu* ~ *falva* és a *telek* ~ *telke* – még pontosabban a birtokos személyjel nélküli alakjuk – fordul elő döntő gyakorisággal. A gyakorisági sorban a harmadik helyen (24%) azok a nevek állnak, amelyekben a népnév jelzőként szerepel (4. típus). Ezen belül a három altípus adatolásának kronológiai sajátosságát figyelve egyértelműen a 15. század jelentősége domborodik ki. Az etnonimát tartalmazó nevek egyötöde (21%) helynévképzővel, morfológiai szerkesztés útján jött létre (2. típus). Ez a névalkotási mód is az ómagyar kor egész időszaka alatt hozott létre településnevet, de használatának kiemelkedő csúcsidőszaka névadataink szerint a 13. század második fele és a 14. század első fele közötti időintervallumra esik. Az említett négy struktúrát mutató névalakokhoz képest jócskán elmarad azoknak a településneveknek a száma (3%), amelyeknek az előtagjában etnonima, utótagjában pedig nem települést jelentő földrajzi köznévi áll (5. típus). Számuk annyira elhanyagolható, hogy létrejöttük kronológiai jellemzőiről nem is igen lehet és érdemes általánosító megállapításokat tenni.

A **névföldrajzi tanulságokat** csupán igen vázlatosan összegezve elmondhatjuk, hogy az 1. típust képviselő településnevek nagyobb számban és összefüggő földrajzi területet mutatva a Dunántúlon, lényegében a Balatont körülölelve jelennek meg. A 2. típusban a két kiemelkedő jelentőségű helynévképző, az *-i* és a *-d* érdemel figyelmet. Helynévi adataikat térképre vetítve azt láthatjuk, hogy a helynévképző morfémák jelenléte erős szóródást mutat a Kárpát-medence területén. A 3. típus inkább a Kárpát-medence periférikus területein látszik elterjedtebbnek: a délnyugati határmegyékben, Bihar és Kolozs, Szatmár, illetve Temes és Hunyad vármegyékben van jelen jelentősebb számban. Az ország középső részét szinte teljesen érintetlenül hagyta ez a névstruktúra. A 4. típus névegyedei jól kivethetően a keleti területeken mutatnak erőteljesebb tömbösödést (Temes, Hunyad, Szatmár, Bihar, Kolozs, Doboka, Torda, Küküllő), de elszórta a Kárpát-medence egész területén megtalálhatjuk képviselőiket. Az 5. névtípust mutató településeknek a korabeli Magyarország területén való elhelyezkedését vizsgálva pedig teljes esetlegességet látunk: a meglehetősen kevés név a Kárpát-medencében szétszórtan bukkan fel, s alig van olyan megye, ahol a nevek közül egynél többet is tudunk regisztrálni. Esetükben tehát névföldrajzi sajátosság, területi tömbösödés nem mutatható ki.

RÁCZ ANITA
Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

**ANITA RÁCZ, Ethnonyms in old Hungarian settlement names
Summary of a habilitation dissertation**

The habilitation dissertation outlined in the present paper consists of four main chapters. The first chapter is of a theoretical character, in which the author summarizes the historical changes in the interpretation of the term *people (ethnos)* and, in relation to this, of the term *ethnic name (etnonym)*. The second chapter examines settlement names including etnonyms as a category. The chapter outlines the scientific problems that scholars have attempted to solve through research into this name type, while presenting an overview of the method known as the typology of historical place names. The dissertation, besides providing an analysis of actual name forms, also attempts to complete and renew this method. The third chapter deals with the history of the ethnic groups identified by the 37 etnonyms under discussion in the dissertation, as connected to the contemporary history of Hungarians. The paper examines the etymology of the etnonyms and also the appearance of the etnonyms in personal names. The fourth chapter, accounting for half of the dissertation, provides a complex analysis of the collected settlement names. Based on categories of name structure observed by the author, features of the settlement names with respect to chronology, linguistic structure and geographical distribution are examined in detail.